

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(3)"05/06":37(09)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056)

ВІД ПЕРШИХ УЧИТЕЛІВ-СОФІСТІВ ДО «СЕМИ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ»: ОСВІТА ТА СТАН ОСВІЧЕНОСТІ В АНТИЧНОМУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'І В V СТ. ДО Н. Е. – VI СТ. Н. Е.

Володимир Фенич

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

Ярослав Алешкевич

кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

«Поневолена Греція поневолила своїх завойовників»

(«Graecia capta ferum victorem verit»)

Квінт Горацій Флакк (65–8 рр. до н. е.), римський поет

Пошук оптимальної моделі шкільної та вищої освіти останнім часом змушує освітніх менеджерів завжди вигадувати щось нове, але якості знань чи освіченості чергова новація не приносить ні учням, ні студентам. На противагу перманентним реформам у галузі освіти в даній публікації автори пропонують звернутися до античного досвіду як добре забутого старого. Більшість понять, термінів, визначень, дефініцій, якими користуємося сьогодні в приватному, повсякденному, професійному та публічному житті народилися в головах освічених інтелектуалів античної доби. Метою публікації є спроба актуалізувати тему освіти та стану освіченості, що мала місце в античну добу в Середземномор'ї, де існували свої школи, академії, ліцеї, бібліотеки, Університет (Мусейон в Александрії), відбувався постійний пошук відповіді на питання про оптимальну кількість і зміст навчальних предметів, що завершився в головах інтелектуалів V – VI ст. н. е. на моделі «семи вільних наук / мистецтв», якій судилося довге життя. У статті автори намагаються простежити тисячолітню еволюцію розвитку освіти та стану освіченості протягом тривалого періоду Античності починаючи з V – IV ст. до н. е. і закінчуючи в V – VI ст. н. е. В нарисі описується педагогічна діяльність і освітні погляди софістів, риторів, робота Академії Платона, Лікею Арістотеля, Мусейону і Бібліотеки Птолемеїв, наводяться думки класиків ораторського мистецтва Цицерона, Квінтіліана, пропонується знайомство з настановами Лукіана про те як слід писати історію. Особлива увага в статті зосереджена на описі чеснот, які повинен мати «добрий муж», характеристики кількості «вільних наук», становлення нової системи освіти на основі «семи вільних мистецтв» завдяки зусиллям Марка Теренція Варрона та «останніх римлян» Марціана Капелли, Аврелія Августина, Аніція Боеція і Флавія Кассіодора.

Ключові слова: освіта, освіченість, Античність, Європа, софісти, ритори, риторика, Академія Платона і Лікей Арістотеля в Афінах, Мусейон і Бібліотека Птолемеїв в Александрії, Варрон, Цицерон, Квінтіліан, Лукіан, чесноти «доброго мужа», «вільні мистецтва», Капелла, Аврелій, Боецій, Кассіодор.

Вступ.

Постановка проблеми. Витоки сучасної освіти та освіченості сягають глибокої Античності. Починаючи від софістів (мудреців), мандрівних учителів V – IV ст. до н. е., які не мали школи, та першої стаціонарної школи риторського мистецтва Ісократ (засн. 391 р. до н. е.) і аж до утвердження «останніми римлянами» Марціаном Міннеєм Феліксом Капеллою, Аврелієм Августином, Аніцієм Манлієм Северином Боецієм і Флавієм Магном Аврелієм Кассіодором цілісної системи освіти у формі «семи вільних мистецтв» у V – VI ст. н. е., античні інтелектуали шукали кращих форм і змістів для того аби суспільство було більш освіченим. Тривалий час успішно функціонували такі

навчально-наукові заклади як Академія Платона і Лікей Арістотеля в Афінах та Мусейон і Бібліотека в Александрії. Більшість понять, термінів, визначень, дефініцій, які ми сьогодні використовуємо в науковому житті та навчальному процесі народилися в головах античних інтелектуалів. Географія подій, про які йтиметься в цій роботі, не виходить за межі регіону Середземномор'я, – великої ойкумени прибережних регіонів Південної Європи, Передньої Азії та Північної Африки, де протікала майже вся історія Античності.

Мета і завдання. Нинішнє покоління, яке за всіма ознаками можна назвати поколінням III (штучного інтелекту), має стійку уяву про навколишній світ, як світ, що завжди був таким, яким є сьогодні. Сучасна

молода людина не вміє добре читати, писати, говорити на своїй рідній чи державній мові, не має критичного, логічного та аналітичного мислення. Для того аби здійснити просту дію (головою, руками чи ногами) вона одразу звертається до ШІ. Опоненти скажуть: «але це теж треба вміти зробити». Звісно що так, однак при цьому максимальні когнітивні можливості Sapiens-продуцента примітивізуються до мінімальних потреб Homo-рецепієнта. Відповідь на питання, чому так сталося, припускаю ховається в перманентних експериментах (називаних по Фрейду «реформами») в освіті останні десятиліття, наслідком чого став низький рівень загальної освіченості сучасного покоління ШІ.

В даній публікації автори ставлять метою привернути увагу до забутого античного досвіду освіти та освіченості на підставі загальновідомих історичних фактів та інтерпретацій у світовій науці. В статті йтиметься про освіту, школи, академії, ліцеї, бібліотеки, методи та способи навчання, інтелектуалів та рівень освіченості в античному Середземномор'ї.

Стан дослідження. Дана тема добре висвітлена у працях багатьох антикознавців та медієвістів, звичайний перелік праць яких зайняв би десятки сторінок, – неприпустимої розкоші для статті журнального формату. Тому, користуючись добре перевіреним методом «ножиць і клею», місію цієї публікації бачимо в тому, щоб відібрати найбільш достовірні, перевірені факти про розвиток освіти та стан освіченості в античний час від найкращих, на нашу думку, праць істориків, педагогів, філологів, культурологів.

У даній публікації, за допомогою історико-критичного методу та аналізу, автори скористалися працями десятка вчених різних національних історіографій: Ольги Добіаш-Рождественської [Добіаш-Рождественская, 1987], Генрі Марроу [Marrou, 1956, р. 325–399], П'єра Левека [Левек, 1989], Казіміжа Куманецького [Куманецкий, 1990], Андре Боннара [Боннар, 1991], Вікторії Уколової [Уколова, 1970, с. 243–266; Уколова, 1990, с. 437–461], Джозефа Лінча [Лінч, 1994], Жака Ле Гоффа [Гофф, 2007], Наталії Яковенко [Яковенко, 2007], Нормана Дейвіса [Дейвіс, 2020] та багатьох інших.

Незважаючи на загалом достатньо добре висвітлені окремі аспекти анонсованої теми, доводиться визнати, що не лише у вітчизняній, але й у світовій історіографії до тепер не має узагальненого, синтезного погляду на історію освіти та рівень освіченості (наприклад, європейців) від Античності до тепер в одному наративі. Для багатьох антикознавців, які досліджують або забезпечують викладання лекційних та семінарських курсів з античної історії, представлений у статті матеріал загалом добре відомий. Тому пропонується публікація розрахована як на професійну аудиторію істориків, так і на не істориків, адже у ній йдеться про загальну для всіх тему – освіту та рівень освіченості в античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., тобто від давніх греків-софістів до «останніх римлян».

Виклад основного матеріалу.

Антична Греція.

Софісти без школи. Загальновідомо, що наука, як

і багато чого іншого, в тому значенні, якому ми її розуміємо сьогодні, народилася в Давній Греції, а саме в Іонії разом із Фалесом у VII ст. до н. е. В класичну добу наука пов'язується з трьома іменами, які всі народилися в один рік – 460-й до н. е.: це – Демокріт, Гіппократ і Косська школа та Фуکیدит [Боннар, 1992, с. 256].

Першу справжню інтелектуальну революцію в європейській історії освіти та освіченості здійснили у V – IV ст. до н. е. *софісти* (букв. «мудреці»). Мандрівні експерти з *риторики, граматики, етики, літератури, математики і елементарної фізики* не мали своєї школи, а навчали охочих до знань дітей багатії знаті за гроші. Вчили їх ораторському мистецтву, вмінно вести суперечку («робити слабкі доводи сильними»), знанням про державу і мораль. Це були перші у світовій історії платні вчителі мудрості: вони заробляли собі на життя розумом і ротом. Особливий успіх софісти мали в багатих Афінах. Першими софістами були: **Протагор** із Абдери (бл. 485 – бл. 410 рр. до н. е.) на півночі Греції, який в середині V ст. до н. е. оселився в Афінах. Йому належать такі слова: «Людина є мірило всіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують»; «Один і той самий плід для однієї людини може бути солодким, а для іншої кислим»; інший софіст **Горгій** із Леонтини о. Сицилія (бл. 483 – 380/376 рр. до н. е.), вважається великим теоретиком та учителем красномовства, «**батьком риторики**», який за гроші вчив юнаків із багатих сімей *публічно виступати і логічно мислити*; Фрасімах із Халкедона і Горгій із Леонтин склали перший посібник по риториці; софістами також були Антифонт, автор трактату «Про правду», Гіппій із Елади, Продік Кеоский – батько *сіноніміки* – науки про слова [Куманецкий, 1990, с. 102–104; Ботвинник, 1989, с. 267].

Близьким до софістів був **Сократ** із Афін (бл. 469 – 399 рр. до н. е.), перший із софістів, який не брав грошей від слухачів. Він вірив в існування об'єктивної істини та в можливість її пізнання, але не обіцяв своїм слухачам, що розкриє її їм. Сутність педагогічних суджень Сократа в тому, що головною життєвою метою людини повинно бути самовдосконалення для добра та істини. Щастя складається внаслідок відсторонення протиріч між особистісним та суспільним буттям [Косьячук, 2012, с. 18]. Зосередившись на вивченні внутрішнього світу людини, він якось сказав: «Не варто жити життям, яке ти не вивчив» або, за словами Платона, – «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Методом навчання Сократа був діалектичний метод, який полягав у *питанні – відповіді*. Його учнями були Ксенофонт, прихильник політичного ладу Спарти і персидської монархії, та Платон, – автор концепції про ідеальну аристократичну республіку [Ботвинник, 1989, с. 267–269; Куманецкий, 1990, с. 104–106; Дейвіс, 2020, с. 128].

Ісократ і перша школа риторського мистецтва в Афінах заснована 391 р. до н. е. Навчання риториці (мистецтву красномовства) у видатного (поряд із Демосфеном) грецького оратора Ісократ (436 – 338 рр. до н. е.) коштувало ледь не дорожче, ніж навчання у софістів. Ісократ, ученик Горгія та інших софістів, охоче ділився зі своїми учнями мистецтвом

красномовства в створеній ним у 391 р. до н. е. платній школі, подібно до тих, що були створені пізніше софістами. Це була *перша риторична школа з регулярним навчанням*. Із школи Ісократ вийшли такі видатні оратори як Демосфен, Гіперід, Есхін, Лікурґ та історики Феопомп, Ефор, Філіст. «Риторизація історіографії, – на думку польського антикознавця Казімежа Куманецького, – була безсумнівно, результатом діяльності в Афінах ісократової школи» [Куманецкий, 1990, с. 124–125]. І це правда: вимоги, що існували щодо риторів, так само стосувалися істориків.

Найкращим із учнів школи Ісократ вийшов великий грецький оратор із Афін **Демосфен** (384 – 322 рр. до н. е.), який, на відміну від свого вчителя, був послідовним противником македонського правління в Греції. Після поразки рідних Афін від македонців в Ламійській війні, він покінчив самогубством. Демосфен є автором понад 60 творів. Йому належать такі слова: «*Ні в чому не помилятися – це риса богів*»; «*Будь-яке слово без діла, нікчемне й пусте*»; «*Будь-яка мова, якщо за нею не йде справа, здається чимось марним і пустим*». З його іменем пов'язують вершину давньогрецької риторики. Подібні погляди мали й оратори Гіперід та Лікурґ [Куманецкий, 1990, с. 125–126].

Академія Платона в Афінах (385 р. до н. е. – 529 р. н. е.). Слово «академія» походить від лат. *Academia* – давньогрецької місцевості розташованої в гаю в давніх Афінах, де з 385 р. до н. е. знаходилася платонівська Академія, і де, за легендарними переказами був похований міфічний герой Ака́дем. В грецькій міфології утвердилася думка, що місце, де Тессей ховав викрадену Гелену, вказав Діоскурам якийсь Ака́дем або Ахедем – аркадець / аркадієць, який колись прийшов із Аркадії в Аттику на запрошення самого Тессея. Поки він жив, спартанці ставилися до нього з великою повагою. Невеликі володіння Ака́дема знаходилися біля ріки Кефіс, в шести стадіях від Афін. Вважалося, що Ака́дем похований у святому гаю на північний захід від Афін. Це чудовий, рясно зрошуваний сад, де збиралися філософи, щоб висловлювати свої вчення про природу богів. У цьому гаю в IV ст. до н. е. вчив Платон, потім учили його учні, внаслідок чого їхня школа отримала назву «Академія» [Мифологический словарь, 1990, с. 31; Грейвс, 1992, с. 277].

До Платона освіченість давніх греків визначалася поезією, а починаючи з Платона – **філософією**: наукою про мудрість [Боннар, 1992, с. 104–121]. Філософська школа учня Сократа афінського філософа-ідеаліста Платона (428/427 або 424/423 – 348/347 рр. до н. е.), засновника однойменної Академії, вважається **першою** із великих шкіл доби Античності [Древние цивилизации, 1989, с. 336–338]. Тут, в алеях садів Ака́дема, виникає платонічна любов, таке собі братерське вчене товариство, в якому юнаки віддавалися науковим заняттям – *діалектиці* та *методичним дослідженням* [Боннар, 1992, с. 113, 145.]. Основним предметом в Академії була **математика**. Повідомляють, що над своїм будинком Платон написав: «*Хай не ввійде сюди ніхто, який не знає геометрію*». Перш ніж займатися філософією,

вважав Платон, слід вивчити *арифметику, геометрію, гармонію і астрономію* [Ботвинник, 1989, с. 269].

Платон був першим грецьким мислителем, який заснував філософську школу, а також першим, хто поділив усі навчальні предмети на дві групи: 1) *нижчу*, до якої відніс *гімнастику, музичні вправи* та навчання письма (*граматику*), та 2) *вищу*, куди входили *арифметика, геометрія, музична теорія (музика) і астрономія* [Тимофеев, 2003, с. 461]. З Академії Платона вийшли такі вчені як астроном Евдокс, геометр Евклід, великий філософ Арістотель [Ботвинник, 1989, с. 269–270].

Нове піднесення Академія переживала, коли її очолював блискучий оратор схоларх Аркесілай Пітанейський (з 268 до 241 р. до н. е.). В II ст. до н. е. Академію очолював схоларх Карнеад. Після нього Академію очолював схоларх Клітомах, семіт за походженням із Карфагена: його справжнє ім'я Гасдрубал. У I ст. до н. е. платонівська Академія була представлена двома визначними філософами, які виступали проти теорії ймовірності: це Філон із Ларісси (схоларх із 100 до 85 р. до н. е.) і Антіох із сирійського міста Аскалона (схоларх у 85 – 69 рр. до н. е.) [Левек, 1989, с. 109–110].

Платонівська Академія, що притягувала до себе вчених зі всіх кінців Середземномор'я, проіснувала майже 900 років, поки її у 529 р. н. е. не закрив східноримський імператор Юстиніан [Куманецкий, 1990, с. 133]. Вважається, що причиною такого кроку автора Кодексу римського права була відмова вчителів та вихователів Академії у 528 р. від викладання грецької класики та небажання перейти у християнство.

З часу закриття платонівської Академії (529 р. н. е.) будь-яку авторитетну наукову установу (школу), в якій будуть вчителі навчати, а учні навчатися, називатимуть «Академією». До прикладу: т. зв. Слов'яно-греко-латинська академія в Острозі заснована 1576 р. князем Константином Острозьким; Замойська академія в Замойську заснована 1594 р. канцлером і великим коронним гетьманом Яном Саріушем Замойським; Слов'яно-греко-латинська академія у Москві заснована 1687 р. за ініціативи поета і богослова Симеона Полоцького; Києво-Могилянська академія в Києві заснована 1701 р. на прохання гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи і т. д. Жодна з цих академій не відповідає нинішньому розумінню і значенню Академії наук. Первісно сформувалося поняття, що будь-який Філософ – любомудр, шукач істини, мислитель, – є Академом (= академіком). Афінська академія Платона отримала народне визнання всупереч майбутній академічній сервілістиці: пізніші поняття про академію та академіків, з огляду на хтиву фантазію Homo sapiens-a, є лише похідними та маніпулятивними визначеннями, числа яким не злічити.

Лікей Арістотеля в Афінах (335 – 86 рр. до н. е.). Найвидатнішим учнем Платона, як відомо, був натур-філософ Арістотель [Древние цивилизации, 1989, с. 338–339]. Уродженець грецького міста Стагіра, що на узбережжі Фракії, Арістотель (384 – 322 рр. до н. е.) провів дитинство в столиці Македонії – Пеллі, де його батько Нікомах був лікарем і другом царя Амінті,

батька Філіппа Македонського. У 17 років Арістотель прибув до Афін, щоб здобути освіту. Він вступив до Академії Платона, якому на той час було понад 60 років. Попри те, що Арістотель часто критикував старого вчителя, Платон називав свого найкращого учня «чистим розумом» і довірив йому викладати у своїй школі, можливо навіть риторику. Платон помер у 347 р. до н. е., коли Арістотелю було 38 років, після чого він залишив Афіни. Тоді начебто він сказав свої знамениті слова: *Amicus Plato, sed magis amica Veritas* – «Платон мені друг, але істина дорожче» (в іншій версії – «Платон мені друг, але більший друг істина») [Боннар, 1992, с. 156–158; Куманецкий, 1990, с. 133].

У 329 р. до н. е. Філіпп Македонський запрошує Арістотеля бути вчителем та вихователем його 13/14-річного сина Александра. Арістотель давав читати царевичу Піндара, Геродота, Евріпіда, долучаючи кмітливого македонця до елліністичної культури [Левек, 1989, с. 3].

Після вбивства Філіппа (336 р. до н. е.) Арістотель залишає Пеллу і повертається до Афін, де засновує у 335 р. до н. е.(?) свою школу Лікей, названу за іменем сусідньої з нею гімнасії, присвяченої Аполлону Лікейському (*Apollo Lyceus* або *Lycean Apollo*). Епітет *Лікейський*, буквально означає «вовчий», вказуючи на Апполона як на охоронця від вовків і водночас як на самого вовка [Мифологический словарь, 1990, с. 56]. *Ліцэй* – район на околиці Афін, де був зведений храм Апполона Лікейського, тип середнього навчального закладу. Арістотель очолював і учителював у Лікеї близько 12 років. На ранкових лекціях він викладав *логіку* і *метафізику* (гуляючи зі своїми учнями парком), а на вечірніх лекціях викладав *риторику* або *літературу* і *політику* перед ширшою публікою, яка слухала його сидючи. Викладання в Лікеї було двох типів: для юнаків, які прагнули отримати загальну освіту, але готували себе до наукової діяльності, Арістотель читав лекції по *етиці* та *риториці* (красномовству), гуляючи по алеям чудового саду, що примикав до Лікея. Через систематичні прогулянки учнів і школу Арістотеля стали називати *перипатетиками* / *перипатетичною* (від *peripatos* – крита галерея для прогулянки навколо двору). Сидячи він займався зі своїми друзями та співробітниками, які вивчали *фізику*, *метафізику*, *історію* і *природничі науки*. Після вбивства Александра Македонського (10/13 червня 323 р. до н. е.) Арістотель передав Лікей своєму учневі **Теофрасту**. Тоді він начебто сказав, що «не хоче допустити, щоб афіняни здійснили новий злочин проти філософії» (натякаючи на вигнання та самовбивство Сократа). Назавжди залишивши Афіни й свою велику бібліотеку, Арістотель оселився на Евбеї, де через рік помер [Боннар, 1992, с. 161–162; Куманецкий, 1990, с. 133–134; Ботвинник, 1989, с. 271–272].

У своїй першій книзі «Метафізика» Арістотель говорить про те, що «всі люди від природи прагнуть знань... незалежно від того, є від них користь, чи ні, їх цінують заради них самих [...]». Історикам треба знати, що Арістотель сказав, що *поезія* більш наукова, ніж *історія*, оскільки історія є простим набором емпіричних фактів, тоді як поезія видобуває з таких фактів загальні судження [Колінгвуд, 1996, с. 78].

Прямим послідовником Арістотеля був його учень і учитель Лікею Теофраст, автор трактатів «Характери» і «Поетики», які дійшли до нас лише уривками [Левек, 1989, с. 109].

Лікей Арістотеля проіснував до весни 86 р. до н. е., коли римський полководець Корнелій Сулла (Луцій) знищив навчальний заклад під час облоги Афін [История древнего мира, 1989, с. 34].

«Платонова Академія, або «Сад», і Арістотелів Лікей, який ще називають Перипатетичною школою, були Оксфордом і Кембріджем (чи Гарвардом і Єйлом) античного світу». До такого висновку дійшов Норман Дейвіс, автор неперевершеної історії Європи (1996), яка витримала понад двадцять перевидань [Дейвіс, 2020, с. 128]. З таким висновком важко не погодитися.

У IV ст. до н. е. з'явилися кінічні школи матеріалістів. **Кініків** (*Cynici* – *циніки* – букв. «пси») заснував **Діоген Синопський** (бл. 412 – 323 рр. до н. е.), який жив у діжці на знак відмови від затишку і ходив афінськими вулицями вдень із запаленим ліхтарем «шукаючи чесної людини». Побачивши у Коринфі Александра Великого, він буцімто йому сказав, щоб відійшов і «не затуляв йому сонце». Кініки були послідовниками Антисфена, учня Сократа. Здебільшого вони вивчали та поширювали етичні проблеми та ігнорували теорію пізнання. В кінці IV ст. до н. е. з іменем Менекла Піррона та його учня Тімона із Фліунта в III ст. до н. е. з'явилися *скептики* (букв. «ті, що розглядають») [Левек, 1989, с. 110; Дейвіс, 2020, с. 141].

Тоді ж у кінці IV ст. до н. е. виникають епікурійці та стоїки, для яких глибокий аскетизм та досягнення стану байдужості (*атараксія* – для перших, і *апатія* – для других) були основою філософії. Головний твір Епікура Самойського (341 – 270 рр. до н. е.) – «Трактат про природу» в 37 книгах – втрачений [Левек, 1989, с. 111–113]. Філософська школа *стоїків* (назва походить від Портика *Stoa Poikile*) в Афінах була заснована Зеноном із Кіпру (335 – 263 рр. до н. е.), схолярха у 322 – 264 рр. до н. е. Після його смерті схолярхами по черзі були: Клеанф із Асса (міста в Троаді) (264 – 232 рр. до н. е.), Хрісіппа із Сол (232 – 204 рр. до н. е.) та інші. Основа їхнього вчення полягала у відмінностях «того, що залежить від нас» і «того, що від нас не залежить». Нове дихання школа стоїків отримала з іменами схолярхів Панетія з Родоса (180 – 110 рр. до н. е.) і Посідонія з Анамен-на-Оронте (135 – 51 рр. до н. е.). В результаті їхніх вчень народився новий тип людини: його ім'я – **мудрець** [Левек, 1989, с. 114–118; Дейвіс, 2020, с. 141].

Елліністична Александрія Єгипетська.

Перший університет світу – Мусейон і Бібліотека Птолемеїв у Александрії (IV ст. до н. е. – 640 р. н. е.). В межах елліністичного світу Александрія в Єгипті виконувала таку саму роль, яку виконували Афіни в межах Давньої Греції. Правителі Птолемеї перетворили Александрію, місто «македонян», євреїв і єгиптян, в найбільше і найкультурніше місто Сходу, яке поступалося своєю величчю і багатством тільки Римові [Дейвіс, 2020, с. 152]. В елліністичному Єгипті правили два Птолемеї: I-й Сотер (=Правитель), правив 60 років (323 – 283 рр. до н. е.) і помер у віці 84 років; II-й

Філадельф, правив 37 років (283 – 246 рр. до н. е.) і помер у віці 62 роки. Ці два етнархи створили першу у світі Бібліотеку та Мусейон – «*перший університет світу*» [Боннар, 1992, с. 227–239].

Птолемей перетворили столицю Єгипту Александрію в культурного опонента Афін, котре залишиться до кінця Античності містом філософів і філософських винаходів. До Александрії відмовилися прийти представники головних афінських шкіл – кініків, стоїків, епікурійців. Птолемей I Сотер отримав тільки одного представника школи перипатетиків – **Деметрія Фалерського** (360/350 – після 283 рр. до н. е.), який був учнем Теофраста, засновника ботаніки, а через Теофраста – учнем його вчителя Арістотеля. Сам Теофраст відмовився викладати в Мусейоні. Роль Деметрія Фалерського була визначальною: йому слід приписати проект створення науково-освітньої установи, яка і стала Мусейоном та Бібліотекою [Боннар, 1992, с. 242–243].

В елліністичний період під час будувannya міст (вважається, що лише Александр Македонський збудував 12 міст) [Плешкановська, Савченко, 2019, с. 52–53] з'явилися громадські будівлі нового типу – бібліотеки (в Александрії, Пергамі, Антіохії), Мусейони (в Александрії, Антіохії) тощо. Бібліотеки не були чимось новим: давні єгипетські фараони мали бібліотеки, одна з яких в перекладі з єгипетської означала «*Приступок розуму*»; мали бібліотеки і царі Ассирії та Вавилону. Першою значною бібліотекою, яка належала приватній особі, була бібліотека Арістотеля в Афінах, створена на щедрі субсидії царя Александра Македонського [Боннар, 1992, с. 245].

Ідея і назва Мусейона теж не були новими. Ця ідея уже була втілена в школі перипатетиків, до якої зараховував себе і Деметрій Фалерський. Вона походить від піфагорійців: Піфагор заснував братство (майже монастир), в якому культ Муз символізував і підтримував наукові заняття і дослідження. Піфагорійські будинки називалися *мусейонами*. Ідея про храм науки була позитивно сприйнята Арістотелем і Теофрастом. Послідовник Арістотеля Теофраст організував при Лікеї Мусейон, який і став взірцем для Мусейона в Александрії. Там знаходилися зали для читання лекцій, приміщення для викладачів, там зберігалася бібліотека, створена Арістотелем [Боннар, 1992, с. 243–244].

Під впливом філософа Деметрія Фалерського, учня Арістотеля і Теофраста, та поета Тілета, які прибули до двору Птолемея I Сотера в Александрію (Єгипет), правитель не пошкодував коштів для заснування на початку III ст. до н. е. в царському кварталі, який називався Брухейон, великий науково-дослідний та освітньо-культурний центр, що отримав назву *Мусей / Мусейон* (*Museum* – букв. «*Школа муз*», «*Святилище муз*») і доповнення до нього Бібліотеку. Пансіонерами Мусейона були вчені, поети, рідко філософи. В Мусеї знаходився великий зал для зборів вчених, тисячотомна бібліотека, інструменти, колекції, ботанічний сад, зоологічний парк, хірургічні лабораторії та астрономічні обсерваторії. Вченим Мусейона держава платила не тільки жалувannya, але й пенсію. Кількість викладачів сягала близько сотні, а число учнів досягало декілька сотень осіб.

Адміністрацію Мусейону здійснював жрець Муз, але він не був ученим. Сюди прибувало багато вчених греків – математиків, фізиків, астрономів, географів, філологів. Тут розгорнув свою діяльність видатний математик **Евклід із Александрії**, автор трактату «Початки геометрії» (бл. 300 р. до н. е.), котрий витримав до наших днів бл. 1700 перевидань(!). Коли правитель Єгипту запитав, чи не можна зробити геометрію простішою, Евклід йому відповів: «*тут не має царського шляху*» [Дейвіс, 2020, с. 139].

В Сиракузах тим часом працював над своїми винаходами вихованець Александрійського Мусейону славний математик і фізик **Архімед із Сиракуз** (287 – 212 рр. до н. е.), автор трактатів «Про квадратуру параболи», «Про метод», «Про плаваючі тіла» (основи гідростатики), «Початки механіки» (основи теоремеханіки). Йому належить знаменитий вислів: «*Дайте мені точку опори, і я зрушу землю / світ*». В обсерваторії Александрійського Мусейону серед греків утвердився давній вавилонський поділ дня і ночі на години, години – на 60 хвилин, а хвилини – на 60 секунд. В Мусейоні у III ст. до н. е. працював видатний астроном **Арістарх Самоський**, який раніше на 1800 років до Ніколо Коперника висунув гіпотезу про обертання Землі та інших планет навколо Сонця і спробував визначити відстань від Землі до Місяця і Сонця та розміри світил. А ще в Мусейоні жили та працювали такі видатні вчені як: математик Аполлоній Пергський, автор трактату про «Конічні січення» у восьми томах, який визначив приблизне значення π навіть точніше, ніж це зробив Архімед (бл. 220 р. до н. е.); математик Гіппарх, який винайшов тригонометрію; астроном Гіпарх, який без телескопа описав понад 850 зірок; медик Герофіл Халкедонський, який відкрив нервову систему та артеріальну сітку про кровообіг людини; Малерб, який став родоначальником нової поезії, та багато інших видатних імен [Куманецкий, 1990, с. 153–154, 156; Боннар, 1992, с. 244, 253–254, 256–267; Дейвіс, 2020, с. 139, 142].

При Мусейоні в Александрії, за порадою Деметрія Фалерського, Птолемей I Сотер заснував Бібліотеку. Після смерті свого засновника її фонди налічували 200 тис. свитків, а після смерті його сина Птолемея II Філадельфа (283 – 246 рр. до н. е.) вона налічувала 400 тис. томів свитків разом з дублетами та 90 тис. томів свитків – не рахуючи дублетів. Тут була вся бібліотека Арістотеля, яку Птолемей Філадельф купив у спадкоємців учня великого філософа Теофраста. В часи правління його сина Птолемея III Евергета один філолог на ім'я Дідім Халкентер склав 3 тис. томів коментарів – коротких описів про книгозбірню Бібліотеки. Через 250 років, в часи правління Юлія Цезаря, коли в 47 р. до н. е. він воював у Єгипті, Александрійська Бібліотека налічувала 700 тис. томів сувоїв [Левек, 1989, с. 93; Боннар, 1992, с. 245].

Важливішу роль за адміністратора Мусейону відігравав бібліотекар. Збереглися два списки бібліотекарів. Перший список був укладений в епоху перших Птолемеїв. По черзі керівниками Бібліотеки в Александрії були: Зенодот Ефеський – філолог (до того як стати бібліотекарем в Александрії він був наставником Птолемея Філадельфа, першим прославився критичним виданням текстів Гомера);

Аполлоній Родоський – учений-поет; Ератосфен – математик і географ; Арістофан із Візантії – філолог і літературний критик (бібліотекар при Птолемей Євергеті, який видав твори Гомера, Гесіода і ліриків та коментарі до них, написав лексикографічні праці «Про аттичні слова» та «Про лаконські глосси»); Арістарх Самофракійський – філолог і літературний критик (видав коментарі до Гомера і почав першим складати канон – тобто список класиків давньогрецької літератури). Учень Арістарха Самофракійського – Діонісій Фракійський був автором першої граматики грецької мови. Співробітник бібліотеки поет Каллімах із Кірені склав перший бібліографічний каталог творів грецьких письменників: 120 томів, присвячених прозі та поезії [Куманецкий, 1990, с. 159–160; Боннар, 1992, с. 245].

Інший список пропонує нам ім'я бібліотекаря Каллімаха із провінції Кірені – голови нової поетичної школи в передмісті Александрії. Йому належать слова: *«Я нічого не оспівую без доказів»*, тобто без документальних підтверджень. Він уклав у 120 томах (свитках папірусів) *«Каталог письменників, прославлених у всіх областях освіченості, і праць, які вони вивчили»*. Це був каталог Бібліотеки з біографіями та коментарями систематизований по родам літератури. Отож, славою Мусейону, як пише Андре Боннар, безсумнівно була Бібліотека [Боннар, 1992, с. 245, 254–255, 293–299].

Починаючи від бібліотекаря-філолога Зенодота з Ефесу всі зусилля скеровувалися на розрізнення достовірних творів від підробок. З часів Птолемея Філадельфа в Александрійській Бібліотеці зібралось 70 еллінізованих вчених-евреїв, які розпочали переклад Старого Завіту на давньогрецьку мову (Септуагінта – Переклад семидесяти тлумачників Танаха / Тори), робота, що розтяглася аж до бл. 100 р. н. е. [Боннар, 1992, с. 247].

Походи Александра Македонського істотно розширили географічні уявлення греків про навколишній світ далеких земель [Древние цивилизации, 1989, с. 342–345, 370; Боннар, 1992, с. 186–224]. Директор бібліотеки в Александрійському Мусейоні **Ератосфен із Кірені** (276/275–200/196 рр. до н. е.), учень Каллімаха, дійшов висновку, що Земля кругла і детально склав опис тодішньої ойкумени – населеного світу. За його численнями поверхня землі мала 78 тис. стадій в довжину і 38 тис. стадій у ширину, дві поверхні землі північ і південь ділила лінія, яка поєднувала Гібралтар із Гімалаями. Загальна округлість шароподібної Землі (екватора), за його розрахунками, складала 252 тис. стадій (бл. 39 700 км), що є дуже близько до точності – 40 075 км. Він стверджував, що всі моря складають один океан і що можна потрапити в Індію, пливучи навколо Африки або на захід від Іспанії. Замітки Ератосфена у 1492 р. використав Христофор Колумб [Древние цивилизации, 1989, с. 370; Куманецкий, 1990, с. 154–156; Боннар, 1992, с. 273–278; Дейвіс, 2020, с. 139], коли плів до Індії (як він гадав), але приплив до Америки, як це виявив Америго Веспуччі через кілька років.

Крім Бібліотеки при Мусейоні в Александрії, Птолемей Філадельф відкрив другу бібліотеку в

Сарапейоні, яка налічувала 50 тис. свитків томів. З Птолемеями Александрійськими змагалися Атталіди, які заснували в Пергамі бібліотеку чисельністю 400 тис. сувоїв томів з різних наук. Тут видатним бібліотекарем був Кратет із Малла, який уклав коментарі до Гомера і Гесіода та написав великий твір по філософії стоїків [Левек, 1989, с. 93–94, 104].

Через півтора століття після заснування Мусейон і Бібліотека пережили важку кризу. Це був період царювання Птолемея VIII або Євергета II. Під час громадянської війни (кінець II ст. до н. е.) Александрія була піддана вогню і мечу, а пансіонари Мусейона розігнані, блукаючи по цілому світові в пошуках притулку і роботи. Оговтавшись, цей дивний Птолемей Євергет II, який з-поміж іншого мав титул «Philologos», віродив корпорацію викладачів Мусейона. Однак, період слави цього першого університету світу, що тривав півтори століття за перших п'яти або шести Птолемеїв, уже пройшов [Боннар, 1992, с. 248].

Доля Бібліотеки та Мусейона стали ще більш драматичними у часи римського панування. Як повідомляє Гай Светоній Транквіл та Діон Кассій, у 47 р. до н. е., під час походу Гая Юлія Цезаря в Єгипет біля Александрії було спалено флот, від пожежі якого згоріли склади та кладові приміщення найбагатшої Бібліотеки світу. В якості компенсації, або з інших причин Марк Антоній подарував єгипетській цариці Клеопатрі 200 тис. томів сувоїв із бібліотеки Пергама [Транквил, 1990, с. 19; Боннар, 1992, с. 251].

Імператор Клавдій (правив 41 – 54 рр. н. е.), який написав грецькою історію етрусків (у 20 книгах) та історію Карфагену (у 8 книгах), приєднав до старої будівлі Мусейону в Александрії нову, названу його іменем **Клавдійон**, і розпорядився, щоб кожного року за встановленими днями на відкритих читаннях (публічних лекціях) в ньому один день читали етруску історію, а в інший день – карфагенську історію [Транквил, 1990, с. 149]. *«В цей період, – пише А. Боннар, – Мусейон перетворився у свого роду академію, уже не пов'язану з літературою і думкою поточного моменту»* [Боннар, 1992, с. 251].

У 273 р. н. е. за правління імператора Авреліана (270 – 275 рр.), коли він вів війни проти цариці Пальміри Зіновії, увесь Брухейон разом із Бібліотекою та Мусейоном згоріли [Боннар, 1992, с. 251]. Та навіть після цієї страшної пожежі, Бібліотека при Мусейоні невдовзі була відроджена.

Відчутним ударом по Мусейону і Бібліотеці в Александрії завдало монотейстичне християнство, котре після отримання від римських імператорів статусу державної релігії, не терпіло політеїзму як власне і всякої вільної думки в науці. Останнім ученим Мусейону вважається Теон Александрійський, який помер бл. 405 р., хоч, можливо це було й не так. На зламі IV – V ст. в Мусейоні викладала одна мудра і красива жінка: її ім'я Іпатія – вчена математичка і філософіня. У 415 р., доведена християнськими монахами до фанатизму розлючена юрба неофітів, увірвалася до неї в будинок і розірвала на шматки її гарне тіло перш ніж встиг втрутитися в цей акт колективного людинобивства християнами не християнки патріарх Александрійський Кирилл

[Боннар, 1992, с. 251].

Відновлені після 273 р. Бібліотека і Мусейон проіснували до 640 р., коли араби захопили Александрію, хоч жодної точної інформації про припинення існування й одного, і другого закладу не має. У підсумку, Александрійський Мусейон і Бібліотека проіснували близько одинадцяти століть, ставши першим містком університетської освіченості, пов'язавши Античність із новим часом [Боннар, 1992, с. 252], якому в 1453 р. італієць Флавіо Бйондо дасть ім'я – «Середні віка» (лат. *medium aevum*).

В перші століття свого існування (III – II ст. до н. е.), як влучно підкреслює А. Боннар, «Мусейон і Бібліотека віддзеркалювали – як в доброму, так і в дурному – всю елліністичну цивілізацію» [Боннар, 1992, с. 252]. Вчені Мусейону не сповідували ніякої конкретної філософії, навіть філософію Арістотеля, але прийняли від нього критичний метод наукової роботи. Мусейон не був філософською школою, якою були Портик стоїків, платонівська Академія чи арістотелівський Лікей (всі в Афінах!). «*Це дійсно був університет*», тут творили науку, для вчених існували Бібліотека, колекції, лабораторії, обладнання тощо [Боннар, 1992, с. 252–253].

В результаті походів Александра Македонського елліністичний світ та його досягнення сягнули далеко за межі Середземномор'я, охопивши десяток земель і народів: варварську Європу, Північне Причорномор'я, де до 107 р. до н. е. існували грецькі колонії, відбулася еллінізація скіфів і сарматів, народів Балкано-Дунайського регіону (фракійців, іллірійців та гето-даків) (останні жили в т. ч. уздовж Верхнього Потисся, тобто сучасного Закарпаття – *авт.*), а на Заході – кельтів, відбулася еллінізація Массалії, кельто-лігурійців Провансу, іберійців і кельтів Лангедока-Русільйона, іберійців і кельтів в Іспанії, еллінізація Риму, Італії, внутрішніх областей Африки (Нумібії), Меровітське царство, Аравії, Парфії, Бактрію, Індії, Китаю, частини Євразії, Азійські степи [Левек, 1989, с. 161–226; Древние цивилизации, 1989, с. 347–383].

З вище наведеного матеріалу можна зробити «проміжний» висновок: античні грецькі інтелектуали та освітньо-наукові заклади (школи, академії, ліцеї, мусейони) визначили форму і зміст тих наук, якими повинна володіти освічена людина, хоч вони їх і не називали «вільними мистецтвами» і не наполягали на тому, що їх має бути сакральне число «сім».

Тріада вимог, якими повинен володіти справжній ритор. В елліністичну добу, під впливом правил красного письменства, історія (як один із жанрів літератури) переймає від освічених риторів знамениту тріаду вимог: 1) *docere* – навчити, переконати; 2) *delectare* – спонукати, заходити; 3) *movere* – розважити, подвигнути до дій [Яковенко, 2007, с. 19, 48]. Аби виконати це триєдине завдання (навчитися-спонукати-розважати) ритори та історіописці мали дотримуватися схеми із трьох композиційних сегментів: 1) вступу (*exordium*), де автор виголошував або писав мету, 2) оповіді (*narratio*) з описом (*descriptio*) подій, її учасників, супутніх обставин, країни тощо, а також наведенням свідчень (*testatio*) про описувану подію, та 3) завершення (*epilogus*) із висновком-мораллю [Яковенко, 2007,

с. 49]. Цим вимогам відповідали всі історичні твори античної доби.

Античний Рим.

Становлення Римської держави пов'язане зі швидким розвитком рабовласництва і класовим розподілом суспільства (рабовласники, вільне привілейоване населення – патриції та вершники; бідне – плебеї). Соціально-класове розшарування населення наклало свій відбиток і на систему виховання: для бідних дітей існували елементарні приватні та платні школи (опановували читання, письмо, лічбу); для дітей привілейованих верств – граматичні школи, в яких учні вивчали граматику, латинську та грецьку мови, історію, літературу тощо. У школах обох типів навчалися тільки хлопчики [Гриценко, 1973, с. 13]. Римлянам, на відміну від греків, були недоступні такі тонкощі, як естетизм, гармонія, калокагатія. Через цей практицизм у державі набули поширення не теоретичні (філософські), а практичні науки: астрономія, право, медицина, військове мистецтво тощо. Характерною рисою римської освітньо-виховної системи було те, що там прагнули виховати не людину, а римського громадянина [Черняк, 2016, с. 44].

Марк Теренцій Варрон (116 – 27 рр. до н. е.): перший античний автор, який описав «сім вільних мистецтв». Римські інтелектуали Варрон, Ціцерон (106 – 43 рр. до н. е.) і Квінтіліан (35 – 95 рр. н. е.) скористалися з грецького досвіду, коли складали навчальну програму для підготовки римських хлопчиків із багатих родин до політичної та адміністративної кар'єри. Оскільки ті діти були вільні люди із вільних родин (від лат. слова *liber* – «вільний»), то предмети було названо «вільними мистецтвами» (*artes liberales*) [Marrou, 1956, p. 325–399; Лінч, 1994, с. 129]. Із бл. 70 творів (600 книг) Варрон був автором унікальної енциклопедії під назвою «*Disciplinae*» в 9 книгах, яка, на жаль, втрачена. Про неї згадують пізніше Августин, Марціан Капелла, Кассіодор, Ісідор Севільський. За традицією вважається, що енциклопедія Варрона складалася із *граматики, діалектики, риторики, геометрії, арифметики, астрономії* (астрології), *музики* (теорії музики), *медицини* і *архітектури*, у зв'язку з чим робиться висновок, що Варрон першим описав вільні мистецтва у вигляді циклу наук / навчальних дисциплін. Варрон, який писав про програми елліністичних шкіл, як бачимо, включав туди всі сім предметів, додаючи до них *медицину* та *архітектуру* [Тимофеев, 2003, с. 461].

У II–I ст. до н. е. римська культура зазнає швидкого підкорення грецькими освітньо-виховними, мистецькими та науковими традиціями, що, безумовно, здійснило вирішальний вплив на формування педагогічної думки й практики у Стародавньому Римі [Курляк, 2000, с. 19]. Оскільки римська культура ідеалізувала оратора, то в центрі освіти та освіченості, побудованих на вільних мистецтвах, були *слова* та їх *вимова*. Три із семи вільних мистецтв (*граматика, риторика* й *діалектика*) навчали молодих людей читати, писати, мислити та дискутувати правильною латинською мовою. Учні шліфували свої мовленнєві (вербальні) здібності, інтенсивно вивчаючи та декламуючи промови, листи,

поєми, статті великих мислителів минулого. Окрім них, римські інтелектуали були впевнені, що кожна освічена людина мала бути обізнана і в певних математичних науках: арифметиці, геометрії, астрономії, музиці. Ці дисципліни також були включені до вільних мистецтв. Таким чином, їх стало сім: граматики, риторика й діалектика та арифметика, геометрія, астрономія і музика. «Ідеал красномовного, освіченого оратора», – пише Джозеф Лінч, – визначав освіту та освіченість до останніх днів існування Римської імперії [Лінч, 1994, с. 130].

Перша римська школа «латинської риторики»
Плотія Галла (92 р. до н. е.). На зламі II – I ст. до н. е. в Римі посилювалася реакція проти грецького впливу в риториці. Плотій Галл, користуючись очевидною підтримкою імператора Гая Марія, заснував у Римі власну школу «латинської риторики», підкреслено іменуючи себе «латинським ритором». Взірцями латинського красномовства в школі вважалися Катон Старший, брати Тіберій і Гай Гракхи та латинські переклади Демосфена. Принципи «латинської школи» Плотія Галла були викладені в анонімному творі «Риторика до Геренія». Однак у 92 р. до н. е. викладання риторики латиною в Римі було заборонено [Куманецкий, 1990, с. 227–228].

Марк Туллій Ціцерон (106 – 43 р. до н. е.): вершина латинської риторики та нова система освіти і освіченості *studia humanitatis* («гуманітарні студії»). «Читацькі очікування» людей епохи Античності лапідарно підсумував красномовний Марк Туллій Ціцерон. Ідеолог римського республіканського ладу, видатний адвокат, один із найосвіченіших людей свого часу, теоретик красномовства, Ціцерон сформулював принципи риторики – універсального мистецтва, покликаного підносити частковий випадок до рівня узагальнених дефініцій. Твори Ціцерона вже в Античності вважалися стилістичним каноном римської публіцистичної прози, тому його літературна спадщина збереглася майже повністю. Загалом вона обіймає 58 промов, 19 трактатів і близько 800 листів. Стилїстика Ціцерона визначила шляхи формування ораторського мистецтва в добу пізньої Античності, цілого Середньовіччя і навіть раннього Нового часу. Його твори використовувалися як нормативний взірець при вивченні курсу риторики, яка разом з поетикою, складала цикл дисциплін *humaniora* нової європейської школи [Яковенко, Миронова, 2002, с. 186–187]. Іншими словами, Ціцерону належить винахід нової системи освіти та освіченості, назва якій «гуманітарні студії» (*studia humanitatis*).

У знаменитому трактаті «*De oratore*» («Про оратора») Ціцерон писав: «Трьох задовольняє ми чекаємо від історії: перш за все – насолоди пізнавати незвичні речі; далі – корисних, особливо для життя, настанов; врешті – розповіді про народження теперішнього з минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 20]. А ще «батько вітчизни» (Ціцерон мав титул *pater patriae*) сформулював «перший закон історії»: «Хто ж не знає, що перший закон історії полягає в тому, аби автор не смів оповідати щось неправдиве, й аби він насмілювався оповідати тільки правду» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 22]. Ціцерон вочевидь був

правдолюбом, бо свідоме спотворення історії підлесниками безкомпромісно засуджував: «Правду почали всіляко спотворювати – спершу через незнання державних справ..., далі – бажаючи полестити володарям чи, навпаки, з ненависти до них...; підлесник мерзотний і схожий на раба» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 23].

Саме Ціцерон назвав Геродота «батьком історії». Він, один із перших «теоретиків історіописання», у своєму безцінному трактаті «Про оратора» окреслив знаменитим афоризмом найвищу функцію історії: «*Historia est restis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*» («Історія – це свідок часів, світоч правди, життя пам'яті, наставниця життя, вісниця старовини») [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 27, 49]. Особлива роль належить Ціцерону у творенні латинської філософської термінології, що дожила до наших днів. Серед найвідоміших його філософських творів є також трактат «Про природу богів», написаний 46 – 45 рр. до н. е. у формі діалогу трьох учасників диспуту: епікурійця, стоїка і академіка [Яковенко, Миронова, 2002, с. 187].

При імператорові Октавіані Августі (63 р. до н. е. – 14 р. н. е.) риторика ставала «чистим мистецтвом»: тепер риторичні змагання, до яких вчителі готували своїх учнів, поступово переміщалися з Форуму в аудиторії. Тоді вперше зал, де виступав оратор, стали називати «*auditorium*» («аудиторія»), а викладача красномовства – «*professore*» («професор»). Теми для публічних виступів-дебатів ритори черпали з історії або з інших областей знань. Першим поколінням професорів-риторів в аудиторіях були Аврелій Фуск, вчитель Овідія, Марк Порцій Латрон із Іспанії та Луцій Цестій Пій із Смірни, який вважався найкращим після Ціцерона оратором [Куманецкий, 1990, с. 271].

Нашадками елліністичних греків були всі, де тільки поширювався еллінізм: були ними й римляни. Давньоримський поет Квінт Гораций Флакк (65 – 8 рр. до н. е.) назвав цей феномен наступним чином: «*Graecia capta ferum victorem verit*» («Поневолено Греція поневолила своїх завойовників») [Цит. за: Дейвіс, 2020, с. 151].

Вершина латинської риторики: Марк Фабій Квінтіліан (бл. 35 – бл. 95 рр. н. е.). Квінтіліан є автором трактату «*Institutio oratoria*» («Настанови ораторові» / «Повчання оратору» / «Виховання оратора») – найповнішого посібника з ораторського мистецтва, що дійшов до нас із часів Античності. В основі твору, що складався із 12 книг, лежали ідеї з трактату Ціцерона «Про оратора». Книгу Квінтіліана вивчали у всіх риторських школах, поряд із творами Ціцерона. Знаменитий італійський гуманіст Лоренцо Валла (1407 – 1457) у незбереженому творі «Про порівняння Ціцерона з Квінтіліаном» поставив Квінтіліана вище «бога гуманістів» – Ціцерона. Після закінчення початкової римської школи в I – II ст. н. е., в якій навчали читати, писати та рахувати на чотках, багаті батьки давали своє чадо вчитися до вчителя-граматика. В цих літературно-естетичних школах з кінця I ст. н. е. обов'язковим було читання і тлумачення уривків із творів Ціцерона та Вергілія, а потім Овідія, ритора Аннея Сенеки Старшого і Марка Аннея Лукана. Навчання було цілком гуманітарним, а

наукою всіх наук вважалася **риторика**. Після завершення курсу у вчителя-граматика учень переходив до ритора, який вводив його в таємниці побудови мови, вчив мистецтва красномовства. Одним словом, як казав Сенека: «*Не для життя вчимося, а для школи*» [Куманецкий, 1990, с. 295–296].

Тріумф мистецтва красномовства в I – II ст. н. е. виразився в тому, що імператор Веспасіан призначив пенсію вчителям риторики в Римі (!). На зміну приватним вчителям прийшли вчителі публічних шкіл, які отримували жалування від держави(!). Першим із них був відомий ритор Марк Фабій Квінтіліан [Куманецкий, 1990, с. 301].

Грецький ритор Публій Елій Арістид Теодор (117 – 181 рр. н. е.). Розквіт «другої софістики», як вони себе називали, був представлений такими риторами як Полемон, Герод Аттік, Фаворін із Арелата, Елій Арістид. Публій Елій Арістид Теодор вважав, що завдяки риториці можна досягнути чотирьох головних чеснот: *розсудливості, поміркованості, мужності і справедливості*. До діячів «другої софістики» належав і видатний ритор та філософ Лукіан із сирійського міста Самосата, якого називають «Вольтером Античності» [Куманецкий, 1990, с. 301–302].

В період «другої софістики» доктринально проголошувалися і реально побутували два ораторські стилі: *атикізм* – зациклений на класичних грецьких канонах, та *азіанізм*, або іонійський стиль, що відзначався підкресленою емоційністю, витіюватістю та пафосом. Твір Лукіана «Похвала мусі» – це одночасно і зразкова шкільна декламація, і зразкова пародія на шкільну декламацію [Головач, 2014, с. 13–14].

Чесноти «доброго мужа». В добу Античності кожний «добрий муж» (*vir bonus*) мусів мати ряд **чеснот** (*virtutes*), набір яких охоплював наступні моральні характеристики: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *justitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudentia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркованість), 13) *verecundia* (скромність) [Яковенко, 2007, с. 49].

З перемогою християнства над поганством (IV–VI ст.) поняття «добрий муж» почали ототожнювати з поняттям «добрий християнин» («*christiana bonus*»). До традиційного набору чеснот додалася хіба що найвища християнська чеснота – *humilitas* (смирненя), а її антиподом і одним із найтяжчих гріхів уважалася *superbia* (гординя) [Яковенко, 2007, с. 49].

Вище наведені чесноти були перейняті середньовічними монастирськими школами та кафедральними соборами, Університетами і академіями, залишаючись актуальними в європейській освіті та освіченості аж допоки їх не знищила ідеологія і практика націоналізму та комунізму у XIX – XX століттях.

Твір Лукіана із Самосати (бл. 120 – після 180 р. н. е.) «Як писати історію» – перший методологічний підручник з історіописання. Грецький історик Лукіан

із сирійського міста Самосата, який жив у Римі, є автором бл. 80 творів, серед яких і «*De historia conscribenda*» («*Як писати історію*»), невеличкого памфлету, який було написано під час римсько-парфянської війни 161 – 165 рр. н. е., котра так вразила сучасників, що викликала справжній вибух в історіописанні: «...немає нікого, хто не писав би історію. Всі у нас переважно Тукидіди, Геродоти й Ксенофонті: скидається на те, що правдивим був той вислів «Війна – мати всього» [Геракліт], якщо за одним махом вона наплодила ще й стільки істориків» [Цит за: Лукіан, 2014, с. 29–30].

«Як писати історію» Лукіан адресував своєму другові Філону. Більше нічого про цю особу не відомо. Дотепно висміявши авторів риторики-белетристичної манери історіописання, які плутають історію з поетичним вимислом, Лукіан дає «історикам певну настанову і кілька порад»: «Моя порада стосується двох сторін праці історика – вчить, чому віддавати перевагу, а чого уникати»; «більшість із них, не дбаючи про те, щоб описувати події, вдаються до вихваляння начальників і воєначальників, підносячи своїх до небес, а ворогів надмірно принижуючи. Вони й гадки не мають, що від похвального слова історію відділяє й відмежовує не вузька стежка, а висока стіна...»; підлабузники вдаються до брехні: «Зате історія не терпить, коли до неї закрадається брехня, хай і найменша»; «насправді великий, можна сказати гіпервеликий недолік, якщо хтось не вміє відрізнити історію від поезії і вносить в історію прикраси, притаманні поезії – йдеться про вимисел, похвальне слово і характерні для них гіперболи». «Отож я стверджую, що справді доброму історикові притаманні дві речі, вони ж і найважливіші: він має володіти державним чуттям і вмінням висловлюватися. Першому неможливо навчити – воно є вродженим даром, тоді як вміння висловлюватися здобувається постійною вправою, безупинною працею і бажанням наслідувати давніх авторів. Ні одне, ні інше не потребує знання правил чи моїх порад»; «Єдине завдання історика – розповідати все так, як воно діялось. ... А тому, якщо хтось збирається писати історію – він має приносити жертву тільки одній-єдиній істині, а про все інше забути. Взагалі у нього має бути одне мірило і один пробний камінь: зважати не на сучасних слухачів, а на тих, хто читатиме його твори опісля. Якщо ж хтось живе тільки теперішнім, його справедливо можна зарахувати до хору лестунів, яких історія вже давно, від самого початку, відкинула, як гімнастика – косметика». «Отож, – пише Лукіан, – нехай буде мій історик такий: безстрашний, непідкупний, незалежний, друг свободи слова та істини, який називає, як каже комічний поет, фігу фігою, а ночви – ночвами, не керується ні дружбою, ні ненавистю, не знає милосердя чи страху, не визнає авторитетів, справедливий суддя, доброзичливий до всіх настільки, щоб нікому не дати більше, ніж той заслужив, у своїх працях чужоземець і людина, яка не має батьківщини, не визнає правил, окрім закону власної совісті, не зобов'язаний нікому у служінні, байдужий до чужих оцінок, адже він говорить про події, які справді відбулися». Історію треба писати «правдиво, більше

покладаючи надію на майбутнє, аніж, запобігаючи ласки на подаровану втіху сучасникам» [Лукіан, 2014, с. 29–30, 32, 34–35, 36, 64, 71–72, 73, 86–87].

Трохи інший переклад того місця тексту, де Лукіаном описано «ідеал» історика, читаємо в перекладі Наталії Яковенко: «Перш за все, нехай його судження будуть вільними, і нехай він не боїться нікого й ні на що не сподівається, аби не уподібнитися поганим суддям, які судять упереджено й за гроші [...]. Він має вважати, і це справедливо, що жодна розсудлива людина не докорятиме йому за згідний з дійсністю опис нещастя і безумних учинків. Адже не він їх винуватець, він тільки оповідач. Тож коли тонуть атенські кораблі – не автор їх топить; якщо атеняни змушені до втечі – не він їх переслідує. [...] Єдина справа історика – розповісти все так, як було насправді. [...] Тож нехай мій історик буде таким: безстрашний, непідкупний, незалежний, друг вільного слова й істини, що називає... смокву смоквою, а корито коритом, що не керується ні в чому ані дружбою, ані ворожнечою, що не знає ані пощади, ані жалю, ані хибного сорому чи остраху, справедливий суддя, такий доброзичливий до всіх, що нікому не дає більше від заслуженого; доки він пише свою працю – чужоземець, у якого немає батьківщини і який не знає жодного закону, окрім самого себе, не має над собою жодного володаря, не кидається навсепіч залежно від чужої думки, але описує лише те, що відбулося насправді. [...] А найважливіше, щоб розум історика був схожий на дзеркало – чисте, блискуче й правильно відшліфоване. Якими воно приймає образи речей, такими й має відображати, не показуючи нічого викривленим, або, хибно забарвленим, або видозміненим. [...] Адже все, що має бути розказане, вже здійснилося – треба тільки його зібрати докупи й викласти. Отже, історик мусить обдумувати не те, що сказати, але як сказати» [Цит. за: Яковенко, 2007, с. 56–58].

Тривалий час твір Лукіана залишався в рукописі. Автору виразу «робити з мухи слона» на латинському Заході довгий час не шанували. Інша справа у Візантії: видатний інтелектуал IX ст. патріарх Фотій вважав Лукіана «прихильником вишуканості й чистоти стилю» [Ясіновський, 2014, с. 4]. Починаючи з епохи Відродження Лукіана друкували, його твори перекладали, ним захоплювалися і в нього черпали думки, зокрема, великий Еразм Роттердамський. Перше друковане видання книги Лукіана «Як писати історію» з'явилося латинською мовою в 1496 р. у Флоренції, друге підготував і видав у 1503 р. у Венеції знаменитий друкар Альд Мануцій [Головач, 2014, с. 11], а третє видання – вийшло друком у 1515 р. [Яковенко, 2007, с. 80].

Лукіан був і є надзвичайно популярний в Україні. Його сатирико-епідейктичний твір «Як писати історію» лежав в основі розділу про методи історіографії в курсі риторики, який читав студентам Києво-Могилянської академії її ректор професор Теофан Прокопович у 1707–1708 рр. [Прокопович, 1979, с. 338–341; Ясіновський, 2014, с. 7–8]. У 1877 р. студент Львівського університету Іван Франко написав курсову роботу на тему: «Про Лукіана і його епоху» [Кислий, 2011, № 1, с. 140–173; № 2–3, с. 181–195]. У

1907 р. в Ніжині вперше була опублікована російською мовою праця Лукіана «Як писати історію» в перекладі А. Мартова [Лукиан, 1907, с. 1–25]. У 1962 р. з'явилося московське видання вибраних творів Лукіана із Самосати, в тому числі і його праця «Як слід писати історію» в перекладі із давньогрецької мови професора С. В. Толстого [Лукиан, 1962, с. 402–462]. Уривок із цього перекладу в 1998 р. опублікував харківський культурологічний часопис «Схід-Захід» [Лукиан, 1998, с. 41–44].

Зрештою у 2014 р. колектив істориків та студентів Гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові переклав з давньогрецької та опублікував вперше українською мовою цілу книжечку Лукіана «Як писати історію» [Лукіан, 2014]. Судячи зі слів автора передмови Андрія Ясіновського твір Лукіана із Самосати є обов'язковим джерелом для студентів навчальних курсів «Історія античної історіографії», «Історія античної риторики» та «Методологія візантійської історіографії» магістерської програми з історії за спеціалізацією «Медієвістика», що забезпечується викладачами на кафедрі класичних, візантійських і середньовічних студій Гуманітарного факультету УКУ. Цей твір, справедливо вважає львівська історикня-перекладачка Уляна Головач, «по-праву можна вважати першим методологічним підручником з історіописання» [Головач, 2014, с. 19].

Незважаючи на вражаюче захоплення та популяризацію твору Лукіана із Самосати «Як писати історію» в Україні сучасна українська історіографія та історична освіта рухаються в цілком протилежному напрямку. Такий стан історичної освіти та науки доречно назвати словами Лідії Стародубцевої «Анти-Лукіаном» [Стародубцева, 1998, с. 22–40].

Одним із останніх римських риторів був відомий граматик Елій Донат (бл. 320 – бл. 380 рр. н. е.). Він є автором двох неперевершених посібників по латинській граматиці – короткого навчального курсу «*Ars minor*» («Мала граматика»), написаного у формі катехізису, та повноцінного підручника «*Ars maior*» («Велика граматика»), які в середньовічних школах користувалися небувалою популярністю і зберегли своє значення до наших днів [Куменецкий, 1990, с. 327].

Марціан Мінней Фелікс Капелла (бл. 360 – бл. 428 рр.) та його твір «Про шлюб Філології з Меркурієм» («*De nuptiis Philologiae et Mercurii*») спеціально присвяченого «сімом вільним мистецтвам» («*septem artes liberales*»). Педагоги пізньої Римської імперії не мали єдиної устійливої точки зору на концепцію «вільних мистецтв», і лише під кінець IV ст. канон грецьких шкіл став більш-менш сталим у навчальному процесі. В такому вигляді його зустрічаємо в трактаті римського християнського ритора-неоплатоніка Марціана Міннея Фелікса Капелли (родом із африканського міста Мадавра в Алжирі) на початку V ст. під алегоричною назвою «Про шлюб Філології з Меркурієм» («*De nuptiis Philologiae et Mercurii*»), присвяченого безпосередньо «семи вільним мистецтвам» («*septem artes liberales*»). Юпітер (бог Неба і Грому) влаштовує велике торжество на честь женитьби Меркурія (Красно-

мовства) з Філологією (Освітою). Меркурію прислуговують сім подруг Філології: *Граматика, Риторика, Діалектика, Геометрія, Арифметика, Астрономія, Гармонія* (сім вільних мистецтв), яким автор віршами та прозою дає визначення і докладно описує їхні функції. В оповіданні про сім подарунків, які Філологія отримала до весілля від закоханого в неї Меркурія, зібрані в єдине ціле найбільш різні свідчення з області риторики, астрономії, геометрії та інших наук [Куманецкий, 1990, с. 327; Лінч, 1994, с. 121; Тимофеев, 2003, с. 461].

В трактаті Капелла запропонував класифікацію та методи викладання вільних мистецтв (*artes liberales*), які стали стовпами середньовічної і ранньомодерної освіти та освіченості. Вільні мистецтва поділялися на два цикли: *трівіум, або мистецтво мови* (сюди входили *граматика, риторика, діалектика*), і *квадріум, або мистецтво чисел* (сюди входили *арифметика, геометрія, музика, астрономія*). Вільними вони називалися тому, що ними могли займатися тільки вільні люди, без різниці були вони римськими громадянами чи чужинцями (*peregrinus*), на протизагу невольним, рабам. Такий спосіб мислення впливав із існуючої в пізній Римській імперії та цілому Середньовіччі трьохфункціональної індоєвропейської схеми правильного християнського суспільства поділеного на рівноправні один до одного три категорії населення: 1) **священників** (*oratores*) – тих, хто молиться, 2) **воїнів** (*bellatores*) – тих, хто воює і 3) **тружеників** (*laboratores*) – тих, хто працює [Гофф, 2007, с. 26–27].

Від того часу в християнській культурі латинської Європи «сім вільних наук» стають обов'язковими, але їхній склад і зміст раз-у-раз змінюється. В школах, заснованих **Іоанном Кассіаном Римлянином** (бл. 360 – бл. 435 рр.), це був елементарний курс навчання, направлений виключно на підготовку до чернечого життя. Неофіт (неук) повинен був навчитися читати, щоб вивчати Біблію, писати, щоб копіювати книги, і рахувати, щоб вираховувати дні і дати церковних свят [Тимофеев, 2003, с. 461].

Аврелій Августин (354 – 430 рр.). В прийнятті всіх дисциплін античного циклу в якості академічного велику роль зіграв в західній християнській культурі Аврелій Августин, який писав про їх значення для інтелектуально-моральної освіченості в трактатах «*Про порядок*» і «*Про християнське вчення*» [Тимофеев, 2003, с. 462]. Єпископ Аврелій Августин у своєму рідному місті Гіппон в римській Африці (обіймав катедру понад 13 років) є автором багатьох творів, серед яких найбільш вагомими є «*Сповідь*» і «*Про місто Божє*» («*De Civitate Dei*»). В пізньоримські та ранньосередньовічні часи не було такого автора, якого б так охоче читали та вивчали, як Августин Гіппонський [Куманецкий, 1990, с. 323]. Він хитався між вільнорудством і жорсткою централізацією Риму. Йому належать наступні слова: «*Люби і роби, що хочеш*»; «*Люби грішника і ненавидь гріхи*»; «*Нема спасіння без церкви*»; «*Рим сказав, і питання закрито*» [Цит. за вид.: Дейвіс, 2020, с. 280].

Августин Гіппонський вважав, що вивчення «вільних наук» готує людину до досягнення божої істини. Оволодіння світськими знаннями / науками, що

втілюються у «семи вільних мистецтвах», складають, на його думку, третю із семи ступенів, що ведуть до досягнення мудрості. Августин першим в західній науково-дидактичній християнській традиції звернув увагу на роль розуму (*ratio*) як винахідника всіх знань і джерело оформлення всіх наук. Закони наук були встановлені Богом, а людиною тільки відкриті. Він уперше виявив процес еволюції цих дисциплін, розташувавши їх в такій ієрархії: *граматика* – сформувалася на основі грамотності, якій розум надав поділ на форми, роди і т. д., сформувавши правила; далі були винайдені риторика і діалектика: *діалектика* вимагалася від учителя, а *риторика* надавала можливість словесно формувати думки. На більш високий рівень Августин ставить предмети квадріума. До квадріуму він відносить *музику*, яка, на його думку, поєднує в собі чуттєві і розумні початки. Він вважав, що в музиці та в *літературі* розум систематизував звуки по характеру, по тривалості і короткості та ритму. Ціле коло вищих предметів, на його думку, пронизують *числа*: в *геометрії, арифметиці, астрології* він бачить єдину спробу встановити систему, засновану на гармонії чисел. В області роботи з формами та образами була винайдена геометрія, власне в обчисленнях – *арифметика*, в русі зірок – *астрологія*. Повернення до числа як формоутворюючому та структурноутворюючому началу вищих наук не випадкове. Серед усіх наук Августин виділяв у першу чергу математичні науки та логіку (як необхідну для спростування ересі) [Тимофеев, 2003, с. 462].

Августин зумів знайти золотий компроміс між античною греко-римською язичницькою освітою та освіченими потребами християнської Церкви [Парамонова, 2003, с. 588. Пор.: Добаш-Рождественская, 1987, с. 157–162]. Він переконливо довів, що сім вільних мистецтв (*trivium* – *граматика, риторика і діалектика*) та (*quadrivium* – *геометрія, астрономія, арифметика і музика*) давали змогу ідеально підготуватися до розуміння Святого Письма – найвищої мети навчального процесу, якої досягали лише найобдарованіші учні. Його трактат «*Про християнське вчення*» («*De Christianae Doctrinae*») – важлива книжка для розуміння того, як діяла система освіти на Заході Європи до утворення університетів у XII – XIII ст. Він радив застосовувати «сім вільних мистецтв» у християнській освіті [Лінч, 1994, с. 130–131, 320–321]. Так і буде діяти середньовічна та ранньомодерна освіта аж до кінця XVIII ст.

Християнський проповідник і письменник Сальвіан Марсельський (400 – 480 рр.) певно найвлучніше із «останніх римлян» описав атмосферу, в якій опинився Рим і варварський світ після страхітливих сплюндрувань «Вічного міста» у 476 р.: чимало римлян доброго роду і освіти знаходили притулок серед готів і франків, «*шукаючи римської людяності серед варварів, бо вже не могли терпіти варварської нелюдськості серед римлян*» [Цит. за вид.: Дейвіс, 2020, с. 231].

Останні римляни Боецій і Кассіодор – законодавці «семи вільних мистецтв» у шкільному навчальному процесі в епоху Середньовіччя. Справжніми законодавцями в області розуміння «семи

вільних мистецтв» та їх застосування у навчанні в середньовічних школах стали Боецій і Кассіодор, чії праці з основних предметів циклу були базовими для всіх шкіл Європи щонайменше до епохи високого Середньовіччя [Тимофеев, 2003, с. 462].

«Сім вільних мистецтв» були адаптовані та систематизовані відомим римським філософом, «останнім римлянином» **Аніцієм Манлієм Северином Боецієм** (бл. 480 – 524/526 pp.). У 500 – 506 pp. він написав ряд трактатів з дисциплін квадріума: арифметики («*Основи арифметики*» / «*Libri II de institutione arithmetica*») і музики («*Основи музики*» / «*Libri V de institutione musica*»). У своєму невеликому трактаті «*Про розраду філософією*» («*De consolatione philosophiae*»), написаному незадовго до смерті (страсти) у віршах і прозі, Боецій казав: «*Найтяжче лихо, це думка, що колись ти мав щастя*». Боецій остаточно закріпив поділ «семи вільних мистецтв» на два цикла: *трівіум* і *квадріум*, при чому термін *quadrivium* він використав першим з античних мислителів. Боецій розглядає навчання по циклу математичних дисциплін як підготовку до заняття справжньою наукою – філософією [Уколова, 1970, с. 243–266; Тимофеев, 2003, с. 462. Пор.: Уколова, 1990, с. 439]. Це був останній значний твір давнього світу. Сміло можна ствердити, що Боецій переніс «сім вільних мистецтв» з Античності в Середньовіччя, адаптувавши їх до запитів християнського світу.

Флавій Магн Аврелій Кассіодор (бл. 480/490 – 585/590 pp.) і остаточно розробка *трівіума* і *квадріума* «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*). Уродженець Сирії, «славніший муж» (*vir clarissimus*), освічений державець, сенатор, бл. 540 р. пішов із державної служби в тишу бібліотечної роботи, із Равени в Південну Італію, де поблизу Терентського залив, в містечку Сціллаце в нього був маєток. Тут у садку-Віварій Кассіодор створює бібліотеку – майстерню для переписування книг (скрипторій) зі школою, щоб займатися «вивченням старожитностей» (*studia antiquariorum*) і «встановити божественні науки» (*Institutio divinarum litterarum*). Він написав «Варії» – збірник документів. Його обитель Віварій став взірцем для заснування монастирських шкіл, зокрема в Монтекассіно в Італії [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 170–174; Уколова, 1990, с. 439].

У двотомному творі «*Напучення в божественному та людському вченні*» («*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*») (560-ті pp.) Кассіодор написав, що повинен знати і уміти добрий християнський пастир, включаючи сюди науку переписування манускриптів, грамотного письма та палітурної справи, космографію і медицину. У трактаті він подав короткий огляд семи вільних мистецтв, посилаючись на античних авторитетів [Лінч, 1994, с. 121]. У своєму трактаті Кассіодор, спираючись на Варрона, Боеція і Марціана Капеллу, **вперше використав термін «сім вільних мистецтв»** (*septem artes liberales*): їм присвячена друга частина трактату, зайнята суцільно «мирською наукою» з рекомендацією взяти за основу читання Елія Доната як «корисного для хлопчиків». Кассіодор завершує остаточну розробку *трівіума* і *квадріума*, розбираючи кожний предмет за єдиною

системою: аналізує його походження, перераховує вчених, які ним займалися, і їх праці, формулює основні розділи і визначення, властиві даному предмету. На його думку, вибір саме цих семи, а не інших предметів, тісно пов'язано з біблійною екзегезою: сім предметів вічні і взаємопов'язані, як сім днів створення Богом світу, сім днів тижня, які постійно змінюють один одного, оскільки числом 7 у Святому Писанні виражається вічне і незмінне (семикратні молитви Господу, сім стовпів у Домі Премудрості, сім тяжких гріхів тощо). В розумінні Кассіодора: «*Перш за все скажемо про мистецтво грамматики: це мистецтво витонченої мови, і її мета – привити здатність досконало говорити і писати* (при описі граматики він опирається на посібник Доната – авт.), *потім – про мистецтво риторики, на третьому місці – про логіку... на четвертому – про математику, яка сама охоплює чотири дисципліни, а саме: арифметику, геометрію, музику і астрономію*» [Цит. за вид.: Добиаш-Рожественская, 1987, с. 173].

Вся граматика поділяється на десять розділів: членороздільна мова, букви, склади, віршотворні розділи, наголоси, пунктуація, вісім частин мови, іншомовлення, етимологія, орфографія. *Риторика*, в розумінні Кассіодора, це мистецтво розмірковувати по цивільним питанням. Він запозичує класичний поділ риторики на п'ять частин: *знаходження*, що представляє собою систематизацію змісту промов і доказів; *розташування* – правильний розподіл аргументів; *стиль* – вчення про підбір слів; *запам'ятовування промови та проголошення її*. Характеризуючи *діалектику* (логіку), Кассіодор фактично прирівнює її до філософії. Для нього це мистецтво найважливіше із усіх «мистецтв», котре ділиться на умоглядну і практичну філософію. Оскільки всі предмети квадріума вивчають абстрактні величини, Кассіодор об'єднує їх (не змішуючи) одним поняттям «*математика*». В тлумаченні *арифметики* і класифікації чисел, які діляться на парні, непарні, початкові, прості, предметні, досконалі, недостатні і т. д., він слідує за Піфагором і Боецієм. Арифметика допомагає вираховувати дати християнських свят, вести лік часу, рахунок грошам тощо. *Музика*, в його розумінні, проникає у всі сфери людського буття. Слідуючи за традицією, Кассіодор поділяє музику на гармонію, ритміку і метрику, повідомляє про три види музичних інструментів, про співзвуччя і шість інтервалів, про п'ятнадцять музичних тонів і т. д. В частині *геометрія* – «*наука про незмінні величини і фігури*», він виділяє п'ять основних розділів (плоскі фігури, численна величина, відносна і безвідносна величина, об'ємні фігури). *Астрономія*, своєрідний вінець всіх математичних наук, – це наука, що вивчає рух небесних тіл, їх форми та розташування зірок. Слідуючи за Августином, Кассіодор вважає всі сім мистецтв свого роду приготуванням до осягнення Св. Писання [Тимофеев, 2003, с. 462–463].

Висновки.

Наведений вище фактичний матеріал дозволяє зробити декілька теоретичних висновків та практичних порад сучасному поколінню III (штучного інтелекту).

По-перше. Витоки сучасної європейської (=західної-східної) освіти та освіченості сягають Давньої Греції класичного періоду (V–IV ст. до н. е.) і елліністичного періоду (IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.) та Давнього Риму періоду республіки (VI – I ст. до н. е.) і імперії (I ст. до н. е. – V ст. н. е.), а не в Кремнієвій долині (англ. Silicon Valley) штату Каліфорнія (США) в нашому столітті. Основою європейської (=західної та східної) освіти стали «сім вільних мистецтв / наук» (граматика, діалектика, риторика, геометрія, арифметика, астрономія / астрологія, музика / теорія музики), котрі остаточно сформувалися як цілісна система навчання до V – VI ст. н. е., знань із яких дуже не вистачає сучасним учням і студентам в Україні (та цілому світі).

По-друге. Географія витоків сучасної європейської освіти та освіченості походить із регіону Середземномор'я – прибережних земель і країн Південної Європи, Передньої Азії та Північної Африки, яка після походів Александра Македонського поширилася на цілий елліністичний світ далеко за межами Середземномор'я.

По-третє. Першими освіченими вчителями на європейському континенті були давньогрецькі софісти (= мудреці), а першими інтелектуальними центрами розвитку освіти та освіченості були давні грецькі Афіни, єгипетська Александрія та Рим. Сформованими освітньо-навчальними та науково-дослідними центрами античної Греції та Риму були перша школа риторського мистецтва Ісократ (391 р. до н. е. – ?), Академія Платона (385 р. до н. е. – 529 р. н. е.), Лікей Арістотеля (335 – 86 рр. до н. е.) – в Афінах, Мусейон з Бібліотекою – в Александрії (IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.), школи риторського мистецтва – в Римі (до падіння імперії та останніх римлян в кінці V – VI ст.).

По-четверте. Античні грецькі інтелектуали та освітньо-наукові заклади (школи, академії, ліцеї, мусейони) визначили форму і зміст тих наук, якими повинна була володіти освічена людина, хоч вони їх і не назвали «вільними мистецтвами» і не наполягали, що тих наук має бути сакральне число «сім».

По-п'яте. Першим Університетом у світі з великою ймовірністю можна вважати / назвати заснований в IV ст. до н. е. Птолемеем I Сотером у столиці Єгипту Александрії Мусейон («Школа муз», «Святилище муз») разом із великою Бібліотекою (від 400 до 700 тис. сувоїв), котрі проіснували (з незначними перервами) аж до 640 р. н. е.

По-шосте. Найбільш стійкими науками, які вчили завжди та всюди упродовж цілого тисячоліття Античності діти вільних людей, були *граматика* – мистецтво мови, *математика* – мистецтво чисел та *риторика* – мистецтво красномовства. До Платона освіченість давніх греків визначалася *поезією*, а починаючи з нього – *філософією*: наукою про мудрість. Платон був першим грецьким (=європейським) мислителем, хто поділив усі навчальні предмети (науки) на дві групи: 1) *нижчу* – *гімнастика*, *музичні справи* та навчання письму (*граматика*), та 2) *вищу* – *арифметика*, *геометрія*, *музична теорія* (музика) і *астрономія*.

По-сьоме. Риторика, наука/мистецтво красномовства, досягла вершини своєї досконалості у творах

та діяльності визначних римських риторів Марка Туллія Ціцерона та Марка Фабія Квінтіліана. Тоді вперше зал, де виступав оратор, стали називати «*auditorium*» («*аудиторією*»), а викладача красномовства – «*professore*» («професором»). Ціцерон започаткував нову систему освіти та освіченості, назва якій «гуманітарні студії» («*studia humanitatis*»): в її основу лягли курси *риторики* та *поетики*. Він першим сформулював три завдання історії («1 *насолоти пізнавати незвичні речі*; 2 *корисних, особливо для життя, настанов*; 3 *розповіді про народження теперішнього з минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин*») та сформулював «перший закон історії», який «*полягає в тому, аби автор не смів оповідати щось неправдиве, й аби він насмілювся оповідати тільки правду*».

По-восьме. Перший набір «чеснот доброго мужа» («*virtutes vir bonus*») сформулювали давньогрецькі та давньоримські інтелектуали (в т. ч. Публій Елій Арістид Теодор). Усіх їх 13: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *iustitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudentia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркованість), 13) *verecundia* (скромність), які залишалися актуальним для освіченої людини аж до зустрічі з націоналізмом та комунізмом.

По-дев'яте. Вільні мистецтва (*artes liberales*), яких могли навчатися лише діти вільних людей, у вигляді циклу наук / навчальних дисциплін першим узагальнено описав Марк Теренцій Варрон. У давньогрецький період вони складалися із семи предметів: *граматики*, *діалектики*, *риторики*, *геометрії*, *арифметики*, *астрономії* (астрології), *музики* (теорії музики), до яких він додав ще два – *медицину* та *архітектуру*.

По-десяте. У першому методологічному підручнику «*Як писати історію*» грецькомовний римський історик Лукіан із сирійського міста Самосата радить своїм наступникам по ремеслу: «*Єдине завдання історика – розповідати все так, як воно діялось ... він має приносити жертву тільки одній-єдиній істині, а про все інше забути ... у нього має бути одне мірило і один пробний камінь: зважати не на сучасних слухачів, а на тих, хто читатиме його твори опісля ... тож нехай буде мій історик ... безстрашний, непідкупний, незалежний, друг свободи слова та істини, який називає, як каже комічний поет, фігу фігою, а ночви – ночвами, не керується ні дружбою, ні ненавистю, не знає милосердя чи страху, не визнає авторитетів, справедливий суддя, доброзичливий до всіх настільки, щоб нікому не дати більше, ніж той заслужив, у своїх працях чужоземець і людина, яка не має батьківщини, не визнає правил, окрім закону власної совісті, не зобов'язаний нікому у служінні, байдужий до чужих оцінок, адже він говорить про події, які справді відбулися*».

По-одинадцяте. Остаточне утвердження «семи вільних мистецтв» («*septem artes liberales*») у навчальному процесі відбулося після того, як їх

описали та класифікували на два цикли «трівій» і «квадрій» у своїх творах Марціан Мінней Фелікс Капелла, Аврелій Августин Блаженний, Аніцій Манлій Северин Боецій та Флавій Магн Аврелій Кассіодор. Відтепер (V – VI ст.) «трівіум» – «мистецтво мови» (граматика, риторика, діалектика) і «квадріум» – «мистецтво чисел» (арифметика, геометрія, музика, астрономія) стали надовго нормативними науками

(навчальними предметами) «семи вільних мистецтв» у монастирських та кафедральних школах, а з виникненням Університетів у Західній і Центральній Європі у XII – XIV ст. вони стали обов'язковими академічними дисциплінами на підготовчих факультетах бакалаврату, котрі так і називалися: факультети семи вільних мистецтв.

Список використаних джерел

- Marrou, H. I., 1956. *A History of Education in Antiquity*, Translated by George Lamb, New York, p. 325–399.
- Боннар, А. 1991. *Греческая цивилизация. Том 3-й. От Еврипида до Александрии*, Пер. с франц. Е. Н. Елеонской; ред. и предисл. Л. З. Поляковой, Москва: Искусство, 398 с.: ил.
- Ботвинник, М. Н., 1989. Лекция 14. Греческая культура VII–IV вв. до н. э. *История древнего мира*, Под ред.: И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой; Изд. третье, исправ. и дополн., Москва: Главная редакция восточной литературы, Книга 2. *Расцвет древних обществ*, Отв. ред. И. С. Свенцицкая, с. 261–287.
- Головач, У., 2014. Про Лукіана, його епоху і його твір «Як писати історію». *Лукіан. Як писати історію*, Пер. з давньогрець. і коментарі У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, с. 11–24.
- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Грейвс, Р., 1992. *Мифы Древней Греции*, Пер. с англ.; под ред. и с послесл. А. А. Тихо-Годи, Москва: Прогресс, 624 с.
- Гриценко, М. С., 1973. *Історія педагогіки: Навч. посібн.* Київ: Вища школа, 447 с.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Добиащ-Рождественская, О. А., 1987. *Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие*, Отв. ред. член-корреспондент АН СРСР В. И. Рутенбург, Москва: Наука, 352 с.
- Древние цивилизации*, С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др.; под общей ред. Г. М. Бонгард-Левина, 1989, Москва: Мысль, 479 с.: ил.
- История древнего мира*, Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой; Изд. 3-е, испр. и допол., 1989, Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», Книга 3: *Упадок древних обществ*, Отв. ред. В. Д. Неронова, 407 с. с карт.
- Кислий, В., 2011. Студентська робота Івана Франка «Про Лукіана і його епоху», 1877 р. *Архіви України*, № 1, с. 140–173; № 2–3, с. 181–195.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926 – 1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Косянчук, Д., 2012. Педагогічні погляди старогрецького філософа Сократа. *Студентський історико-педагогічний альманах*, Випуск 1. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення: збірн. наук. праць молодих дослідн.; За ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 16–18.
- Куманецкий, К., 1990. *История культуры Древней Греции и Рима*, Пер. с польс. В. К. Ронина, Москва: Высшая школа, 352 с.; ил.
- Курляк, І. Є., 2000. *Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти (від найдавніших часів до XIX століття): Навч.-метод. посібн.* Львів, 70 с.
- Левек, П., 1989. *Эллинистический мир*, Пер. с франц. Е. П. Чиковой; коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко, Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 252 с.: ил.
- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Лукиан, 1907. Как надо писать историю, Пер. А. Мартов. *Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*, Нежин, Т. 23, с. 1–25.
- Лукиан, 1962. Как следует писать историю, Пер. с древнегреч. С. В. Толстой. *Лукиан из Самосаты. Избранное*, Москва: Госполитиздат, с. 402–462.
- Лукиан, 1998. Как следует писать историю, Пер. с древнегреч. С. В. Толстой. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, Харків: Майдан, с. 41–44.
- Лукіан, 2014. *Як писати історію*, Пер. з давньогрець. і коментарі У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 88 с.
- Мифологический словарь*, Гл. ред. Е. М. Мелетинский, 1990, Москва: Советская энциклопедия, 672 с.: 16 л. ил.
- Парамонова, М. Ю., 2003. Школа. *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Плешкановська, А. М., Савченко, О. Д., 2019. *Епохи та міста*, Вид. 2-е, доповн., Київ: Логос, 264 с.
- Прокопович, Ф., 1979. *Про риторичне мистецтво*, Кн. 6. *Про метод, писання історії і про листи*, Т. І., Київ: Наукова думка, с. 338–341.
- Стародубцева, Л., 1998. Анти-Лукиан, или как не следует писать историю. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, Харків: Майдан, с. 22–40.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства». *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Транквил, Г. С., 1990. *Жизнь двенадцати цезарей*, Пер. с латин., предисл. и послесл. М. Л. Гаспарова, Москва: Издательство «Художественной литературы», 255 с.
- Уколова, В. И., 1970. Боеций и формирование системы квадрума. *Сборник научных трудов аспирантов исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*, Москва, с. 243–266.
- Уколова, В. И., 1990. Средневековая культура Западной Европы V–XV вв. *История средних веков: В 2-х томах. Т. I: Учеб. для вузов по спец. «История»*, Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.

- Черняк, С. Г., 2016. Виникнення та розвиток виховання у світовій цивілізації. *Наука і освіта*, № 4, с. 39–46.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Яковенко, Н., Миронова, В., 2002. *Латинська мова: Підручник*, Вид. друге, доповн., Львів: Видавництво Українського католицького університету, 468 с.
- Ясіновський, А., 2014. Передмова. *Лукіан. Як писати історію*, Пер. з давньогрецьк. і комент. У. Головач, О. Маханець, Н. Різун, Львів: Видавництво Українського католицького університету, с. 5–9.

References

- Marrou, H. I., 1956. *A History of Education in Antiquity*, Translated by George Lamb, New York, p. 325–399. (in English).
- Bonnar, A., 1991. *Hrecseskaja civilizacija. Tom 3-j. Ot Evripida do Aleksandriji* [Greek Civilization. Volume 3. From Euripides to Alexandria]. Per. s francz. E. N. Jeljeonskoj; red. i predisl. L. Z. Poljakovoj, Moskva: Iskusstvo, 398 s.: il. (in Russian).
- Botvinnik, M. N., 1989. Ljekkzija 14. Hrcseskaja kul'tura VII–IV vv. do n. e. [Lecture 14. Greek culture of the 7th–4th centuries BC.]. *Istorija drjevnjeho mira*, Pod red.: I. M. Djakonova, V. D. Njeronovoj, I. S. Svenciczkoj; Izd. tretje, isprav. i dopoln., Moskva: Hlavnaja redakcija vostočnoj literatury, *Kniha 2. Rasczvet drjevnich obscestv*, Otv. red. I. S. Svenciczkoj, s. 261–287. (in Russian).
- Holovacs, U., 2014. Pro Lukiana, joho epochu i joho tvir «Jak pysaty istoriju» [About Lucian, his era and his work “How to Write History”]. *Lukian. Jak pysaty istoriju*, Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyczkoho universytetu, s. 11–24. (in Ukrainian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjerburch: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Hrejvs, R., 1992. *Mify Drjevnjej Hrczejzi* [Myths of Ancient Greece], Per. s anhl.; pod red. i s posljesl. A. A. Ticho-Hodi, Moskva: Prohress, 624 s. (in Russian).
- Grutsenko, M. S. 1973. *Istoriia pedahohiky* [History of pedagogy]: *Navch. posibn.* Kyiv: Vyshcha shkola, 447 s. (in Ukrainian).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istorija* [Europe. History], Per. z anhl. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Dobias-Rozhdjestvenskaja, O. A., 1987. *Kuljtyra zapadnojevropejskoho Srjednjevekovja. Nauscnoje nasljedije* [The Culture of the Western European Middle Ages. Scientific Heritage], Otv. red. csljen-korjespondjent AN SRSR V. I. Rutenburh, Moskva: Nauka, 352 s. (in Russian).
- Drjevnjije civilizaciji* [Ancient civilizations], S. S. Averinczev, V. P. Aljeksjejev, V. H. Ardzinba i dr.; pod obscej red. H. M. Bonhrad-Ljevina, 1989, Moskva: Myslj, 479 s.: il. (in Russian).
- Istorija drjevnjeho mira* [History of the ancient world], Pod red.: I. M. Djakonova, V. D. Njeronovoj, I. S. Svenciczkoj; Izd. tretje, isprav. i dopoln., Moskva: Hlavnaja redakcija vostočnoj literatury, *Kniha 3: Upadok drjevnich obscestv*, Otv. red. V. D. Njeronova, 407 s. s kart. (in Russian).
- Kyslyj, V., 2011. Studentsjka robota Ivana Franka «Pro Lukiana i joho epochu» [Student's work by Ivan Franko "About Lucian and his era"], 1877 r. *Archivy Ukrajiny*, № 1, s. 140–173; № 2–3, s. 181–195. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehljanute vydannja. Z lekczijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mrovoljskij; Uporjad. ta peredm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Kosianchuk, D., 2012. Pedahohichni pohliady starohretsckoho filosofa Sokrata [Pedagogical views of the ancient Greek philosopher Socrates]. *Studentskyi istoriko-pedahohichniy almanakh*, Vypusk 1. Idei pedahohiv mynuloho v osviti sohodennia: zbirn. nauk. prats molodykh doslidn.; Za red. O. Ie. Antonovoi, V. V. Pavlenko. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, s. 16–18. (in Ukrainian).
- Kumaneczkij, K., 1990. *Istorija kul'tury Drjevnjej Hrczejzi i Rima* [History of the culture of Ancient Greece and Rome], Per. s poljs. V. K. Ronina, Moskva: Vysshaja shkola, 352 s.; il. (in Russian).
- Kyrylak, I. E., 2000. *Zahalnyi ohliad istorych-noho rozvytku zarubiznoi osvity (vid naidavnishykh chasiv do XIX stolittia)* [A comprehensive look at the historical development of foreign education (from recent times to the 19th century)]: *Navch.-metod. posibn.* Lviv, 70 s. (in Ukrainian).
- Levek, P., 1989. *Ellinisticeskij mir* [Hellenistic world], Per. s francz. E. P. Csikovoj; komment. i posljesl. H. A. Kosheljenko, Moskva: Nauka. Hlavnaja redakcija vostočnoj litjatury, 252 s.: il. (in Russian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Lukian, 1907. Kak nado pisaty istoriju [How to write history], Per. A. Martov. *Izvestija istoriko-filologicesckoho instituta knjazja Bezborodjko v Njezhnje*, Njezhin, T. 23, s. 1–25. (in Russian).
- Lukian, 1962. Kak sljeduget pisaty istoriju [How to write history properly], Per. s drevnjehrcjcs. S. V. Tolstoj. *Lukian iz Samosatj. Izbrannoje*, Moskva: Hopolitizdat, s. 402–462. (in Russian).
- Lukian, 1998. Kak sljeduget pisaty istoriju [How to write history properly], Per. s drevnjehrcjcs. S. V. Tolstoj. *Schid-Zachid: Istoriko-kul'turolohicsnyj zbirnyk*, Charkiv: Majdan, s. 41–44. (in Russian).
- Lukian, 2014. *Jak pysaty istoriju* [How to write history], Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyczkoho universytetu, 88 s. (in Ukrainian).
- Mifologiceskij slovarj* [Mythological dictionary], Hl. red. Je. M. Meljetinskij, 1990, Moskva: Sovetskaja enciklopedija, 672 s.: 16 l. il. (in Russian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola. *Slovarj srednjevekovoj kul'tury* [School. Dictionary of Medieval Culture], Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja enciklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Pleshkanovsjka, A. M., Savcenko, O. D., 2019. *Epochy ta mista* [Epochs and Cities], Vyd. 2-e, dopovn., Kyjiv: Lohos, 264 s. (in Ukrainian).
- Prokopovycs, F., 1979. *Pro rytorycsne mysteczto*, Kn. 6. *Pro metod, pysannja istoriji i pro lysty* [About rhetorical mystique, Book 6. About the method, writing history and about leaves], T. I., Kyjiv: Naukova dumka, s. 338–341. (in Ukrainian).
- Starodubczeva, L., 1998. Anti-Lukian, ili kak nje sljeduget pisaty istoriju [Anti-Lucian, or How History Should Not Be Written]. *Schid-Zachid: Istoriko-kul'turolohicsnyj zbirnyk*, Charkiv: Majdan, s. 22–40. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnyje isskustva». *Slovarj srednjevekovoj kul'tury* ["Liberal Arts". Dictionary of Medieval Culture], Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja enciklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Trankvill, H. S., 1990. *Zhiznj dvenadczati czezarzej* [The Lives of the Twelve Caesars], Per. s latin., predisl. i posljesl. M. L. Hasparova, Moskva: Izdateljstvo «Chudozhestvennoj litjatury», 255 s. (in Russian).

Ukolova, V. I., 1970. Boeczij i formirovanije sistjemy kvadriuma [Boethius and the Formation of the Quadrium System]. *Sbornik naucsnych trudov aspirantov istoriceseskoho fakul'tjeta MHU im. M. V. Lomonosova*, Moskva, s. 243–266. (in Russian).

Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kul'tura Zapadnoj Jevropy V–XV vv. [Medieval culture of Western Europe V–XV centuries.] *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach. T. I: Učseb. dlja vuzov po speczial'nosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udal'czovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).

Cherniak, S. H., 2016. Vynyknennia ta rozvytok vykhovannia u svitovii tsyvilizatsii [The origin and development of inspiration from the world's civilization]. *Nauka i osvita*, № 4, s. 39–46. (in Ukrainian).

Jakovenko, N., Myronova, V., 2002. *Latyns'ka mova* [Latin language]: *Pidrucnyk*, Vyd. druhe, dopovn., Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajins'koho katolyčyjskoho universytetu, 468 s. (in Ukrainian).

Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).

Jasinovskij, A., 2014. *Peredmov. Lukian. Jak pysaty istoriju* [Lucian. How to write history], Per. z davnjohreczj. i komentari U. Holovacs, O. Machaneczj, N. Rizun, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajins'koho katolyčyjskoho universytetu, s. 5–9. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenyh

Candidate of Historical Sciences, Docent,
of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciences, Docent,
of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

**FROM THE FIRST TEACHERS OF THE SOPHIST TO THE "SEVEN LIBERAL ARTS":
EDUCATION AND THE STATE OF ENLIGHTENMENT IN THE ANCIENT
MEDITERRANEAN IN THE 5TH CENTURY BC – 6TH CENTURY AD**

The search for the optimal model of school and higher education has recently forced educational managers to always invent something new, but the next innovation does not bring quality knowledge to either pupils or students. In contrast to permanent reforms in the field of education, the authors of this publication propose to turn to ancient experience as a well-forgotten old man. Most of the concepts, terms, definitions that we use today in our private, everyday, professional, and public lives were born in the minds of educated intellectuals of ancient times. The purpose of the publication is an attempt to update the topic of education and the state of enlightenment that took place in ancient times in the Mediterranean, where there were schools, academies, lyceums, libraries, a University (Museion in Alexandria), there was a constant search for an answer to the question of the optimal number and content of educational subjects, which culminated in the minds of intellectuals of the 5th-6th centuries AD on the model of the "seven liberal sciences / arts", which was destined to have a long life. In the article, the authors attempt to trace the millennial evolution of the development of education and the state of enlightenment during the long period of Antiquity, starting from the 5th-4th centuries BC and ending in the 5th-6th centuries AD. The essay describes the pedagogical activities and educational views of sophists, rhetoricians, the work of Plato's Academy, Aristotle's Lyceum, the Museon, and the Ptolemaic Library, presents the opinions of the classics of oratory Cicero and Quintilian, and offers an introduction to Lucian's instructions on how to write history. Special attention in the article is focused on the description of the virtues that a "good man" should have, the characteristics of the number of "liberal sciences", the formation of a new education system based on the "seven liberal arts" thanks to the efforts of Marcus Terentius Varro and the "last Romans" Marcian Capella, Aurelius Augustine, Anicius Boethius and Flavius Cassiodorus.

Keywords: education, enlightenment, Antiquity, Europe, sophists, rhetoricians, rhetoric, Plato's Academy and Aristotle's Lyceum in Athens, the Museon and the Ptolemaic Library in Alexandria, Varro, Cicero, Quintilian, Lucian, the virtues of a "good man", "liberal arts", Capella, Aurelius, Boethius, Cassiodorus.

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 08.05.2025